

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΥΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1950

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,"

38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38

ΑΘΗΝΑΙ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ 1900-1950

ΜΙΑ ΑΠΟΛΟΓΙΑ

Μιά θαυμαστή δραστηριότητα πνεύματος έχει να επιδείξει ο εικοστός αιώνας, που δε φτάνει πάντοτε σε βάθος, αλλά που όταν φτάσει προκαλεί έκρηξεις. Στεκόμαστε μπροστά του έκπληκτοι κι' αναστατωμένοι, γιατί συμμετέχουμε στην αγωνία του, χωρίς να μπορούμε να διακρίνουμε καθαρά τις αιτίες της. 'Η ρευστότητα, ή ανισορροπία, ή σύγχυση, που διαδέχεται άπροσδόκητα την ήρεμιά και τη διαύγεια, μάς κάνει να ρωτιόμαστε μήπως έμεις φταίμε για ό,τι νομίζουμε πως δε μπορούμε να ιδούμε καλά. Προνόμιο του αιώνα είναι να μάς κάνει να χάνουμε τα νερά μας. Να ελέγχουμε όχι τα δημιουργήματά του αλλά την κρίση μας πάνω σ' αυτά. Να δυσπιστούμε στο ίδιο μας το λογικό. Και να γυρεύουμε τελικά, πέρα απ' αυτό, μιαν άγνωστη χώρα, όπου όλα να μάς γίνονται προσιτά, χωρίς κόπο, χωρίς προσπάθεια. 'Ο εικοστός αιώνας χαρακτηρίζεται από τουτό κυρίως: ότι ανατρέπει άδίσταχτα και χωρίς οίκτο, αξίες από καιρό καθιερωμένες πάνω στις οποίες ο άνθρωπος στηρίχθηκε μ' έμπιστοσύνη, χωρίς να σκοτίζεται αν οι καινούριες που βάζει στη θέση τους έχουν αρκετό βάρος για να γεμίσουν τον άδειασμένο χώρο. 'Υπόσχεται πως μέσα στις νέες τουτες αξίες θα βρούμε το σπόρο για μιαν καινούρια βλάστηση, την έγγύηση για ένα καινούριο μέλλον. Κ' είναι αλήθεια πως ο άνθρωπος ποτέ άλλοτε δεν έκδήλωσε με τόση θέρμη την ανάγκη του να λατρέψει καινούριους θεούς.

'Η πνευματική συγκρότηση της κάθε εποχής δε μπορεί να πραγματοποιηθεί, χωρίς να συνειδητοποιηθούν, χωρίς να βρουν έκφραση, τα προβλήματα που τη συνταράζουν. Σήμερα ακόμη, πολλοί πιστεύουν πως τίποτε το πολύ ξεχωριστό δεν έχει συμβεί. Πως βρισκόμαστε μπροστά σε μιαν από τις τυπικές εκείνες καταστάσεις που επανέρχονται από γενιά σε γενιά, ή και συχνότερα ακόμη, ώστε να μπορούμε μ' εύχέρεια να εκτιμήσουμε τις συνθήκες που τις δημιουργήσαν, να τις τοποθετήσουμε με την ήσυχία μας μέσα στον ιστορικό χώρο. 'Η βαθειά έσωτερική ανησυχία που ταλαιπώρησε δυο γενιές διανοητών, όφείλεται — το βλέπουμε τώρα καθαρά — στην άδυναμία τους να συλλάβουν την έκταση των προβλημάτων που μετά τον πρώτον πόλεμο αρ-

χισαν να πολλαπλασιάζονται επικίνδυνα, και που μετά τον δεύτερο, κατάληξαν σε μιαν παγκόσμια κρίση, που δεν έχει το προηγούμενό της μέσα στην ιστορία. Το κλείσιμο του μισού αυτού αιώνα σφραγίζεται με τη συνειδητοποίηση της μοναδικότητας αυτής της εποχής μας, που συνεπάγεται για το πνεύμα τεράστιες εϋθύνες.

Διεκδικεί, λοιπόν, ή εποχή μας το ενδιαφέρον μας, όχι πια με την έσωτερική της συνέπεια και με την τελειότητα των έπιτευξεών της, που άποδείχτηκαν ανεπαρκείς, αλλά με το άγχος της, τ' άνομολόγητα συμπλέγματά της και τη δραματική της άπληστία. 'Η εποχή αυτή που λάτρεψε τη μορφή, που ζήτησε παθητικά να συγκεράσει το έξωτερικό στοιχείο της όμορφιάς με τον έσωτατο παλμό της ύπαρξης, έφτασε να πιστέψει για μοναδική λύτρωση, για ύστατο καταφύγιο, τον αυτόματισμό. Με τη δυσπιστία που την κυρίευσε για κάθε έλλογη μορφή Τέχνης, επάνω σε μιαν εικονοκλαστική μέθη, άφέθηκε να κυριαρχηθεί από την ανάγκη του παράλογου, του έκπληκτικού χωρίς δικαιολογία, του καινούριου μόνο για το καινούριο, με κάθε τρόπο και με κάθε θυσία. Κι' αυτό άποτελεί το κορύφωμα της δραματικότητάς της.

Να ιδούμε τώρα μέσ' από το πρίσμα της λογοτεχνίας μας δλην αυτή τη δραματική πορεία του Εύρωπαϊκού πνεύματος, που μάταια γυρεύει ένα τέρμα, να προσπαθήσουμε να συλλάβουμε τις άπηχήσεις της μέσα στην 'Ελληνική μας περιοχή, θα είταν ένα προκλητικό, όσο και δύσκολο έγχείρημα. "Ας είμαστε περισσότερο μετριόφρονες. "Ας άρκεστούμε σε μιαν προσπάθεια να προσεγγίσουμε, όσο μπορούμε, τη λογοτεχνία μας, να βάλουμε το δάχτυλο στους αρμούς της, να εισδύσουμε στο μυστικό της δύναμής της και της άδυναμίας της, να έπισημάνουμε τους κινδύνους που την άπειλούν. Χρέος μας θεωρούμε, όσο τουλάχιστον μάς είναι έφικτό, να κάμουμε έδω την άπολογία της. Καμμιά πρόχειρη έπίκριση δε θα μάς είταν συγχωρημένη τη στιγμή αυτή του άπολογισμού. Γιατί μέσα σ' αυτά τα πενήντα χρόνια κυρίως, ή λογοτεχνία μας σημειώνει την άνοδό της στο επίπεδο των άληθινών αξιών, άποκτά τον αυτοέλεγχό

της, επιχειρεί τὸν πραγματικὸν ἐξευρωπαϊσμό της. Ζητάει, δηλαδή, νὰ τοποθετηθεῖ σ' ἕναν πλατύτερο χῶρο, ποὺ προϋποθέτει μιὰν εὐρύτερη συνεργασία πνευμάτων. Καί πρέπει νὰ μᾶς ἐγγίζει στὴν καρδιά ἡ τοποθέτηση αὐτή, μὲ ὄλα τὰ τεράστια κέρδη της — καὶ τίς μικρές, ἔστω, ζημίες — γιατί βρισκόμαστε ἤδη στὸ σημεῖο ποὺ οἱ γνώμες διχάζονται καὶ ποὺ ἡ σημασία τῶν ἐπιτεύξεων συμβαίνει ν' ἀμφισβητεῖται.

**

Εἶναι συχνές οἱ ἀποδοκιμασίες, ποὺ ἀκούγονται γεμάτες ἀγανάκτηση καὶ πικρία, γιὰ τὴν ἀδιάλειπτη διείσδυση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος μέσα στὸν Ἑθνικὸ μας ὄργανισμό, σὲ τρόπο ποὺ νὰ τὸν παραλύει, νὰ τὸν ἀποσυνθέτει, νὰ τὸν ἐκμηδενίζει. Ἔτσι, τοῦλάχιστον, πιστεύουν ὅσοι ἔχουν καταληφθεῖ ἀπὸ ἕναν ἀληθινὸν πανικὸ μπροστὰ σὲ ὅ,τι χαρακτηρίζουν ὡς εἰσβολή, ποὺ τὴ βλέπουν, ἀπὸ μέρη σὲ μέρη, νὰ κερδίζει σὲ βιαιότητα καὶ σὲ ἔνταση. Ἡ ἀντίδρασή τους στρέφεται, προπάντων, ἐναντίον τοῦ «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ», ἐναντίον, δηλαδή, τῶν λογοτεχνῶν μας ἐκείνων, ποὺ ἐγκαταλείπονται στίς ξένες ἐπιδράσεις, ποὺ τοὺς ἀνοίγουν τὴν πόρτα καὶ μὲ τὰ δυὸ χέρια, διευκολύνοντας τὴν εἰσοδὸ τους μέσα στὸ ἴδιο μας τὸ σπίτι. Αὐτὴ εἶναι ἡ κατηγορία. Καὶ προσφέρει, ἀπὸ τὴν πρώτη ὄψη, σοβαρὰ στοιχεῖα (δὲν εἶναι μόνο οἱ περιπτώσεις τῶν ὑπερβολῶν καὶ τῶν ἀνόητων μιμήσεων ἀλλὰ καὶ ὁ εὐκόλος δρόμος τῆς προσφυγῆς σ' αἰσθήματα ἐθνικῆς ὑπερηφάνειας) γιὰ νὰ διεγείρει πολλοὺς νέους, νὰ δικαιολογεῖ τὴν ἀρτηριοσκλήρωση πολλῶν παλιῶν, καὶ νὰ ὀργανώνει σταυροφορία. Ἡ ἀντιευρωπαϊκὴ θεωρία ξαναγίνεται ἄλλη μιὰ φορά ἐπικίνδυνη, μὲ τὸ ἔδαφος ποὺ προσφέρει σὲ φανατισμούς. Τὸ ὅτι οἱ καλλίτεροι ἀπὸ τοὺς νεώτερους συγγραφεῖς μας, οἱ πιὸ σοβαροί, οἱ πιὸ εὐφυεῖς, οἱ πιὸ παραγωγικοί, ἀπορρίπτουν ἀσυζητητῆ τὴ θεωρία, τὸ ὅτι ἴσα-ἴσα κάνουν ὅ,τι περνάει ἀπὸ τὸ χέρι τους γιὰ νὰ δημιουργήσουν κοινούς εὐρωπαϊκοὺς χώρους, ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς τὴν πιὸ εὐοίωνη πραγματικότητα.

Καὶ ἡ πραγματικότητα τούτη εἶναι ὅτι δὲ μπορούσε νὰ κλείσουμε τὰ σύνορα στὸ πνεῦμα, ὅπως θὰ κάναμε γιὰ ἕνα στράτευμα ἐχθρικό. Πολὺ περισσότερο, θὰ εἶταν μάταιη προσπάθεια ν' ἀντισταθοῦμε στὴ διείσδυσή του, ἀφοῦ μιὰ φορά (θεῖα εὐλογία) ἔκρουσε τίς πύλες μας, ἔφτασε ἀνάμεσά μας, μᾶς κυρίευσε τίς καρδιές, εἴτε τὸ θέλουσε εἴτε ὄχι, μὲ τὸ δυναμισμό του καὶ μὲ τὴ χάρη του, μὲ τὰ καινούργια του μὴνύματα. Γιατί αὐτὸς ποὺ εἰσβάλλει δὲν εἶναι ἕνας ἐχθρὸς, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς μας σὲ ὅ,τι μπορεῖ νὰ κλείνει καλλίτερο, γιὰ τὸ παρὸν καὶ γιὰ τὸ μέλλον, ἀφοῦ τὸ πνεῦμα, στὴν πιὸ βαθειά, στὴν πιὸ εὐγενική του ὑπόσταση, εἶναι παγκόσμιο. Ἄν μιὰ

νέα λογοτεχνία δὲν ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τίς ἔτοιμες κατακτήσεις, δὲν δεχτεῖ πρόθυμα τὴν προσφερόμενη ἔτοιμη πείρα, ἀλλὰ πεισματικὰ τὴν ἀπορρίψει, θὰ ὑποβάλει τὸν ἑαυτὸ της σὲ πορεῖες ἐπώδυνες, σὲ μακροὺς ἀνώφελους ἀγῶνες, χωρὶς τὴν ἐλπίδα νὰ φτάσει ποτὲ σ' ἕνα ἐπίπεδο ἰσοτιμίας. Τὸ πιθανότερο, τὸ μᾶλλον βέβαιο εἶναι, ὅτι θ' ἀγνοηθεῖ καὶ θὰ φυτοζωήσει.

**

Δὲν εἶναι διόλου παράξενο ὅτι ἡ γλωσσική μας ἐπανάσταση κηρύχθηκε ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ὁ Ψυχάρης, σὰν πνευματικὴ προσωπικότητα, εἶχε ἐνσωματωθεῖ μέσα στὸ Γαλλικὸ πολιτισμὸ. Καθὼς ἔλειπε χρόνια ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, τὸ ἴδιο τὸ γλωσσικὸ του αἰσθητήριον εἶχε χάσει τὴν εὐαισθησία του. Οἱ γκάφες του εἶναι ἀπερίγραπτες. Τοῦ διέφευγαν ἐκφραστικοὶ χρωματισμοὶ καὶ λεπτότητες στὴ χρησιμοποίηση ἰδιωματισμῶν, ποὺ πρόδιναν τὴν ἀπουσία ἑνὸς ἔντονου καὶ καθημερινοῦ γλωσσικοῦ βιώματος, τόσο ἀναγκαίου γιὰ τὸν λογοτέχνη. Ἀλλὰ ὁ Ψυχάρης εἶταν κυρίως ἕνας μαχητής. Κ' εἶχε τὸ τεράστιο πλεονέκτημα ὅτι μπορούσε νὰ κοιτάζει σὰν Εὐρωπαῖος. Ἄλλοι δυνατώτεροί του, σὰν τὸν Βερναρδάκη, σὰν τὸν Ροῖδη, στάθηκαν διστακτικοὶ καὶ ἄτολμοι, γιατί τοὺς ἔλειπε ὅ,τι περίσσευε στὸν Ψυχάρη: Ὁ ὀρίζοντας, ἡ ἀπόσταση, ἡ προοπτικὴ. Ὁ Ψυχάρης πῆρε ἀπάνω του τὸ ζήτημα, γιατί μπόρεσε νὰ ἰδεῖ καὶ τὴ λύση του.

Μπόρεσε νὰ ἰδεῖ ὡς ποιὸ ὑψηλὸ βαθμὸ ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ στοιχεῖο μιᾶς λογοτεχνίας ἐθνικῆς. Τὴν πρώτη καὶ οὐσιωδέστερη διαχωριστικὴ της γραμμὴ. Ὡς ποιὸ σημεῖο ὁ λογοτέχνης χρωστάει σ' αὐτὴν, τὴν ἀποκάλυψη μυστικῶν, ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τίς ἴδιες τίς ρίζες τῆς φυλετικῆς ὑπαρξῆς του. Ἐνα λογοτέχνημα ποὺ μεταφράζεται σὲ μιὰν ἄλλη γλῶσσα, χάνει τὸν ἦχο του, βγαίνει ἀπ' τὸ πετσί του. Εἶναι, βέβαια, εὐτύχημα ὅτι οἱ λεπτὲς ἀποχρώσεις τῶν ἐννοιῶν, ἡ συγκινησιακὴ ποιότητα, τὸ ἴδιο τὸ προσωπικὸ ὄφος, μποροῦν κατὰ ἕναν τρόπο νὰ διατηρηθοῦν, νὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ τὴ μιὰ γλῶσσα στὴν ἄλλη, ἀναλλοίωτα. Καὶ σ' αὐτὸ χρωστάμε τὴν παγκοσμιότητα τοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ ἡ ἰδιαίτερη γεύση τῆς γλῶσσας, εἶναι γιὰ κείνους ποὺ τὴ ζοῦν, ποὺ τὴν αἰσθάνονται σὰν πατρογονική τους κληρονομιά.

Ἡ δημοτικὴ μας γλῶσσα ποὺ εἰσορμοῦσε μέσα στὴ ζωὴ τοῦ Ἑθνους μὲ τὸν καταπληκτικὸ της δυναμισμό, σημείωνε ἤδη, στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα, ἕναν σταθμὸ, ποὺ ἡ σημασία του ξεπερνοῦσε κάθε πρόβλεψη. Ἡ καθαρεύουσα δὲν εἶταν, βέβαια, ἕνας εὐκολονίκητος ἀντίπαλος. Ἡ παραπλανητικὴ της δύναμη εἶχε ἐπηρεάσει τίς ψυχὲς καὶ τὰ πνεύματα, ὥστε σοβαροὶ ἄνθρωποι πίστεψαν σοβαρὰ, σὲ μιὰν ἐπιστροφή, μέσον τῆς

καθαρεύουσας, στην Έλληνική αρχαιότητα, σέ μιάν ανακατάκτηση τῆς παλιᾶς δόξας. Σήμερα μᾶς φαίνεται ἡ περίπτωση ἄρκετὰ κωμική. Χρειάστηκε ὁμως εὐρωπαϊκὴ σφρηση, εὐρωπαϊκὴ ἀντίληψη, γιὰ ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ καταστρεπτικὴ αὐτὴ πλάνη, γιὰ νὰ χτυπηθεῖ στὰ πόδια νευραλγικά τῆς σημεῖα. Ἡ καθαρεύουσα ἀποδείχονταν γρήγορα ἓνα σῶμα ξένο μέσα σ' ἓναν ζωντανό ὄργανισμό. "Ἐνα καρκίνωμα. Ἡ δημοτικὴ ἐσημαίνει τώρα μιὰ καινούρια τοποθέτηση ὀλοκληρῆς τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Ἐσημαίνει τὴ δημιουργία ζωντανῆς σκέψης, ζωντανοῦ ὕφους, ζωντανῆς λογοτεχνίας. Πράγματα καινούρια, μπροστὰ στὰ μαγεμένα μάτια τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἐνιῶθαν σὰ νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὴ φυλακὴ τοῦ ἐλεύθερο φῶς.

Ἐπῆρξαν, ὡστόσο, περιπτώσεις συγγραφέων (καὶ δὲν πρέπει νὰ τοὺς ξεχάσουμε τούτῃ τὴ στιγμή) ποὺ μπόρεσαν νὰ φτιάξουν μιὰ καθαρεύουσα στὸ καλούπι τῆς ἰδιοφυίας τους. Ὁ Βιζυηνὸς πρῶτος, ποὺ περιμένει ἀκόμη τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀναγνώριση τοῦ ἐξαίσιου πεζογραφικοῦ του ταλάντου, κατόρθωσε νὰ ἐκφράσει μὲ τὴν καθαρεύουσα ἓνα αἶσθημα τόσο θερμό, μιὰ δόνηση τόσο μουσικὴ, ποὺ ἡ βιαιότητα τῆς συγκίνησης μᾶς κάνει νὰ ξεχνοῦμε τὴ γλῶσσα του. Ὁ Παπαδιαμάντης ὕστερα, τὴν πῆρε μέσα στὰ θαυμασίως ἀδέξια χέρια του, γιὰ νὰ τὴν μεταχειρισθεῖ μ' ἓναν αὐθορμητισμὸ παιδιοῦ. "Ἐχτισε καλύβες πρόχειρες, ἀπὸ πηλὸ κι' ἀπὸ πέτρα, κι' ἔβαλε μέσα τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ νὰ κατοικήσει. Καὶ στῶν δυὸ τὰ χέρια, ἡ ψυχρὴ αὐτὴ γλῶσσα, λύγισε, ἔπεσε στὰ γόνατα. "Ἄλλοι ποὺ ἄρχισαν μ' αὐτὴν, μαστόροι τοῦ λόγου σὰν τὸν Καρκαβίτσα, ὑπέκυψαν γρήγορα στὴν ἀκτινοβολία τῆς δημοτικῆς. Ὁ Ξενόπουλος, μὲ τὴ μεγάλη δαισθητικὴ του φαντασία, τὴν ἀγκάλιασε χωρὶς περιστροφές, κι' ὁ Παλαμᾶς τέλος, δὲ διστάζει νὰ διακηρύξει πάνω σὲ μιὰ κρίσιμη, σὲ μιὰ ἐπικίνδυνη ὥρα: «Ὁ δημοτικισμὸς εἶναι ἡ ἀρετὴ μου».

**

Ποιὸς θὰ μπορούσε ν' ἀμφισβητήσει σοβαρὰ τὸ μεγάλο γεγονός ὅτι ἡ ὀρμητικὴ ἀνθησις τῆς ποιήσεως ποὺ ἐκάλυψε τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνα μας μὲ μιάν ἀπροσδόκητὴ αἴγλη ὀφείλεται στὶς νέες πνευματικὲς συνθήκες ποὺ δημιούργησε ἡ θαλπωρὴ τῆς δημοτικῆς γλῶσσας; Ἡ παρουσία τοῦ Παλαμᾶ ἐκφράζει περισσότερο ἀπὸ κάθε τι τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ποὺ δὲ χρειαζόταν ἀπλᾶ ἓναν ποιητὴ, στὴ στενώτερη σημασία τῆς λέξης, ὅπως ὑπῆρξε ἀργότερα ὁ Μαλακάσης, ὁ Πορφύρας καὶ τόσοι ἄλλοι. Ἄλλὰ ἓνα πνεῦμα πὶὸ πλατὺ, καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις πὶὸ πρακτικὸ, ἓναν ὀδηγητὴ μαζί καὶ πλάστη, ποὺ νὰ συνδυάζει τὶς μεγάλες πτήσεις μὲ τὸ πεζὸ περπάτημα, τοὺς αἰθέρες τῆς ποίησης μὲ τὰ μονοπάτια τῆς γνώσης. Στὸν Παλαμᾶ ὁ

ποιητὴς συμβαδίζει μὲ τὸν διανοητὴ, ὁ διδάσκαλος μὲ τὸν μαθητὴ. Ἐπάρχει σ' αὐτὸν ἐξίσου βαθὺ μὲ τὸ ποιητικὸ, τὸ πάθος νὰ μεταφέρει στὸ ἀνίδεο ἀκόμη περιβάλλον του τὴν τρέχουσα Εὐρωπαϊκὴ σοφία. Εἶναι πολὺ πιθανόν, ὁ ρόλος αὐτὸς τοῦ πνευματικοῦ μεταφυτευτῆ, τοῦ μεταφραστῆ ἰδεῶν, συχνότατα νὰ ἔβλαψε τὴν αὐστηρὰ ποιητικὴ του δημιουργία. Νᾶφησε ἐπάνω τῆς τᾶ ἴχνη αὐτῶν τῶν καθαρὰ διανοητικῶν ἐργασίων, νὰ τὸν ὤθησε συχνὰ σὲ συλλήψεις ποὺ δὲν πρόφθασαν νὰ μετουσιωθοῦν σὲ ποίηση. Ἄλλὰ τί σημαίνει; Ὁ Παλαμᾶς θὰ κριθεῖ μὲ τὸ διπλὸ τοῦ ρόλο, κ' ἡ φυσιογνωμία του ἔτσι μόνο θὰ δείξει τὴν ἀκτινοβολία τῆς μέσα σὲ μιὰ ἐποχὴ, ποὺ ἔγινε ἐποχὴ δική του.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ὀμάδα τῶν ποιητῶν, ποὺ μὲ τὸν καιρὸ σχηματίσθηκε γύρω του, ἀντλεῖ δύναμη ἀπὸ τὸ παράδειγμα του, ἀλλὰ ἐλάχιστα ζητάει νὰ δανειστεῖ ἀπὸ τὸ δικό του φῶς. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς μάλιστα, πάρα πολὺ ποιητὲς, τολμηροὶ ἀναζητητὲς τοῦ καινούριου, συμβαίνει, φανερὰ ἢ κρυφὰ, νὰ τὸν ἀποκρούουν. Ἡ Εὐρώπη εἶναι καὶ γι' αὐτοὺς τὸ μυστικὸ καταφύγιο. Οἱ δέχτες τους εἶναι στραμμένοι πρὸς αὐτὴν καὶ τὰ μηνύματά τους αὐτὴν θυμίζουν. Μὲ τρόπο χονδροειδῆ ἴσως, ἀλλὰ ἄρκετὰ ἐνδεικτικὸ, τὰ ὀνόματα ζευγαρώνονται: Γρυπάρης—Ἐρεντιά, Σκίπης—Μωρεάς, Σικελιανός—Ντ' Ἀννούντσιο. Ὁ Χατζόπουλος ζεῖ μὲ τοὺς Βορείους. Ὅσο γιὰ τὸν Μαλακάση καὶ τὸν Πορφύρα, ὑπῆρξαν κ' οἱ δυὸ—ὁ πρῶτος ἐμφανέστερα, ὁ δεῦτερος διακριτικώτερα—μὲ χίλιες κλωστὲς δεμένοι μὲ τὸ πνευματικὸ Παρίσι. Ὅλοι τους ὁμως,—ποιοὺς λιγότερο, ποιοὺς περισσότερο—ἐγῶιστές, στὸ βάθος, καὶ φιλόδοξοι, ἄρκετὰ εὐαίσθητοι καὶ ἄρκετὰ δυνατοὶ συγχρόνως, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ πλάθουν ἀπὸ τὶς μιμήσεις ὀμοιότητες, ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις προσωπικὲς δημιουργίες.

**

"Ἐχουμε δίκιο ν' ἀντικρύζουμε τώρα τὴν προπολεμικὴ αὐτὴ γενιὰ τῶν ποιητῶν σὰν ἓνα σύνολο ἐνέργειας, ποὺ ὅσο κι' ἂν προεκτείνεται ὡς τὶς ἡμέρες μας, μπορεῖ ν' ἀπομονωθεῖ χωρὶς νὰ χάσει τίποτε ἀπὸ τὴν ἀκτινοβολία καὶ τὴν ἀλήθεια του. Γιατὶ τὸ φράγμα τοῦ πρῶτου πολέμου ἔχει διαμορφώσει τὰ φυσικά τῆς ὀδῆς. Τίποτε δὲν ἐπηρεάζει τὸ πνεῦμα τόσο βαθιά, τόσο συνταρακτικά, ὅσο οἱ πόλεμοι κ' οἱ κοινωνικὲς ἀναστατώσεις ποὺ τοὺς ἀκολουθοῦν. Βαλθήκαμε ὁμως νὰ χωρίσουμε καὶ τὴ μεσοπολεμικὴ λογοτεχνία σὲ γενιές, χωρὶς κανέναν λόγον νὰ μᾶς τὸ ἐπιβάλλει, ὑψώνοντας ἔτσι τείχη, ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπάρχουν παρὰ βαθιὲς καὶ ἀδιάκοπες διεισδύσεις. Τίποτε πὶὸ ἀπατηλὸ, πὶὸ παραπλανητικὸ, ἀπὸ μιὰ τέτοια τοποθέτηση. Ἡ λογοτεχνία τοῦ μεσοπολέμου ἀποτελεῖ μιὰ ἐνότητα ἀδιάσπαστη, παρ' ὅλες τὶς ταλαντεύσεις τῆς, παρ' ὅλα

τά όρμητικά και συχνά άλληλοσυγκρουόμενα ρεύματα που συνθέτουν τόν κορμό της και δημιουργούν την παράξενη έσωτερική της άρμονία. Ο "Άλκης Θρύλος κι' ό Πέτρος Χάρης, πολύ πειστικά τό παρατήρησαν ήδη, ότι δέν υπάρχουν διαχωριστικά όρια μεταξύ τής λεγόμενης γενιάς του Εΐκοσι και τής γενιάς του Τριάντα, ό Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος έμμεσα μάς τό άπόδειξε, ώς πρός τήν πεζογραφία τουλάχιστον, με τ' «'Ανήσυχια χρόνια» του. "Αν υπάρχει κάτι που μπορεί νά χρωματίζει διαφορετικά τή μιá γενιά από τήν άλλη, είναι ότι τό ίδιο πράμα τό είδε με περισσότερη φινέτσα και κατανόηση ή πρώτη, με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και δυναμισμό ή δεύτερη. "Όσο για τή γενιά του Σαράντα (τί φοβερή μανία μ' αυτές τις δεκαετίες!) αυτή δέ μπορεί ν' αποτελεί παρά μιá προέκταση κι' ένα συμπλήρωμα ίσως.

Η περίοδος αυτή υπήρξε επαναστατική για τή λογοτεχνία μας, όσο τουλάχιστον και για τις μεγάλες Εύρωπαϊκές. Η παρουσία μέσα σ' αυτήν μερικων ποιητων και κριτικων, ή προβολή μιáς συνεκτικης ομάδας πεζογράφων, που στάθηκαν Ικανοί νά δημιουργήσουν ένα καινούριο κλίμα, αποτελεί ένα γεγονός που ή σημασία του παραμένει άκέραιη, γιατί δέν ήρθε κανένα άλλο σημαντικώτερο νά τή μειώσει. Είναι πιθανόν οι λογοτέχνες αυτοί νά βρίσκονται, πολλές φορές, σε πλήρη διάσταση μεταξύ τους, νά συγκρούονται στά πιο εύαίσθητα σημεία των ιδιοσυγκρασιων τους. Δέ φαίνεται, λόγου χάρη, νά υπάρχει τίποτε κοινό μεταξύ τής συναισθηματικης εύγένειας του Βενέζη και του σεξουαλικου ρεαλισμου του Καραγάτση, μεταξύ των δυο αυτων και του έσωτερικα δραματικου Θεοτοκά. Υπάρχει όμως ένας λόγος βασικός, που έχει κάμει κοινή για όλους όχι μόνο τήν άναγνώριση αλλά και τήν επίκριση, ό άπλος λόγος ότι οι λογοτέχνες αυτοί (ένας σημαντικός αριθμός από δεκαπέντε-είκοσι, που μπαίνουν στην πρώτη γραμμή) δούλεψαν σκληρά και δημιουργήσαν κάτω από τις ίδιες συνθηκες, έμπνεόμενοι, κατά βάθος, από τήν ίδια φιλοδοξία: Νά κάμουν τή λογοτεχνία μας ένα αναπόσπαστο τμήμα τής Εύρωπαϊκης, χωρίς νά παραγνωρίσουν τή σημασία που έχει γι' αυτή τήν προσπάθεια ή θεμελιακή τοποθέτηση τής ατομικης και τής Έθνικης των οντότητας. "Αν ή κλίμακα τής άνόδου μιáς λογοτεχνίας περιλαμβάνει τους τρεις αυτούς σταθμούς — άτομο, έθνος, ανθρωπότητα—πρέπει νά παραδεχτούμε πως ή προσπάθεια για τόν τρίτον αυτόν και δυσκολώτερο σταθμό, έγινε με περισσότερο σύστημα, με μεγαλύτερη συνείδηση ευθύνης, από τή μεσοπολεμική γενιά, που είχε τήν τύχη νά κατηγορηθεί για πιθηκισμό, για άποσκοράκιση τής παράδοσης και τής Έθνικης μας ζωής. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μιá γενιά ήρωική, που βρίσκεται ακόμη

πρώτη στις έπάλξεις, γιατί δέν είπε τήν τελευταία της λέξη, μιá γενιά, προπάντων, που δέ φοβήθηκε τή δουλειά. Με αυτοπεποίθηση και χωρίς στόμφο, συσσωρεύει τις πυραμίδες των έργων της. Είναι ή πρώτη νεοελληνική γενιά συγγραφέων, που βρήκε τόσους δρόμους και τόσα μονόπατια, για νά εισδύσει στην ψυχή των συγχρόνων της, για ν' άνιχνεύσει τό μυστικό της, που δέν ήταν πια κάτι τό στενά τοπικό, αλλά τό πλατύτερα ανθρωπινό. Δέν άμφισβητούμε τό γεγονός ότι τό πνεύμα τής ράτσας μας πρέπει νά κυριαρχεί σε κάθε έκδήλωσή μας. Χωρίς όμως αυτό ν' αποκλείει επίσης τό γεγονός ότι άποτελούμε μέρος μιáς μεγαλύτερης ανθρωπίνης κοινότητας, με τήν όποιαν έχουμε πολλές κοινές επιδιώξεις, κοινά ιδανικά. Σήμερα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, πνευματικός άπομονωτισμός θά ισοδυναμούσε με πνευματικό θάνατο,—άπό κατάχρηση κοινοτοπίας.

Η ίδια ή πνευματική Ελλάδα δέ μπορεί παρά ν' αποτελεί σύνθεση πολλων ρευμάτων, που συμβαίνει νά βρίσκονται και σε βασικές μεταξύ τους αντιθέσεις. Υπάρχει μέσα σ' αυτήν ένα πνεύμα του Βορρά κι' ένα πνεύμα του Νότου, πνεύμα του Ιονίου, πνεύμα του Αιγαίου, Κρητικό πνεύμα. Καθορίζονται από τή διαφορά του κλίματος και των κοινωνικων συνθέσεων, που διαμορφώνουν τις ιδιοσυγκρασίες, τις νοοτροπίες, τήν ίδια τή γλώσσα. Μέσα σ' αυτή τή σύνθεση είναι φυσικό νά υπερισχύουν τά ρωμαλεώτερα στοιχεία. Νά υποσκελίζουν, κάποτε παροδικά νά εξαφανίζονται τ' ασθενέστερα, τά λιγότερο άνθεκτικά, που σε ύπνωση μπορεί νά περιμένουν τήν ώρα τους. Κατά τόν ίδιον τρόπο, μέσα στον εύρύτερο χώρο του Εύρωπαϊκου πνεύματος, σκοπός μας θά έπρεπε νά είναι νά κάμουμε διαρκώς έμφανεστερη τήν παρουσία μας, διαρκώς επικρατέστερη τήν έπιβολή μας σαν ράτσας, σαν οντότητας Έθνικης. Τό ν' άποσυρθούμε άπ' αυτόν τό χώρο — όπως άσυλλόγιστα υποδεικνύουν μερικοί — διακηρύσσοντας τήν αυτοτέλειά μας, θά είχε τό νόημα ότι σβύνουμε τόν έαυτό μας από τόν πνευματικό χάρτη τής Εύρώπης.

**

Η Ιστορία του υπερρεαλισμου — που στάθηκε ή μεγάλη πνευματική περιπέτεια του μεσοπολέμου — δέν διαφέρει από τήν Ιστορία όλων των καλλιτεχνικων κινημάτων, κατά τουτο κυρίως: ότι κι' ό υπερρεαλισμός επιδίωξε τήν αναγέννηση του ποιητικου λόγου με άδιάκοπους πειραματισμούς, σπρώχνοντας τήν ένέργειά του ως τήν υπερβολή και τήν πρόκληση, ώστε νά φέρνει στο πρώτο επίπεδο περισσότερο τις άποτυχίες του παρά τά σπέρματα βασικης αλήθειας που μπορούσε νά περικλείνει. "Όλα τά κινήματα και τά πιο σοβαρά, από τό ρωμαντισμό ως τό συμβολισμό, κι' ως τόν υπαρξισμό τελευ-

ταΐα, που ταλαιπωρεί και γοητεύει ακόμη ψυχές, επέρασαν από ανάλογες κρίσεις και γνώρισαν εξίσου βαθιές απογοητεύσεις. Ἡ αδυναμία τους να συλλάβουν ένα καινούριο νόημα του κόσμου, που να προσφερθεῖ αναντίρρητα σάν ἡ ἀποκάλυψη μιᾶς ἀγνωστης ὡς τώρα ἀλήθειας, χωρίς τὴν ὁποία δὲ θὰ μπορούσαμε πιά νὰ υπάρξουμε πνευματικά, ἡ μοιραία αὐτὴ αδυναμία τους ἐξηγεῖ τὸ μυστικὸ ὄλων τῶν ἀποτυχημένων πειραμάτων καὶ τὶς πικρίες ὄλων τῶν ἀπογοητεύσεων.

Ἄν ὁ ὑπερρεαλισμὸς παρουσίασε κάποια διαφορά, εἶναι στὴν ἀπελπισμένη τόλμη μὲ τὴν ὁποίαν ἀναζήτησε αὐτὴ τὴν ἀλήθεια. Ἡ αὐτόματη γραφὴ που στάθηκε ἡ πρακτικὴ ἔκφραση τοῦ μηνύματός του, δὲν ἐσήμαινε μόνο τὸ σπάσιμο καὶ τοῦ ὕστατου δεσμοῦ μὲ τὴν παράδοση ἀλλὰ καὶ τὴν κατάργηση κάθε ἐλέγχου πάνω στὶς ὑποβολές τοῦ ὑποσυνειδήτου, που ἀφινόταν ἀχαλίνωτο, γιὰ νὰ ὀδηγήσει στὸ θρίαμβο ἢ στὴν καταστροφή. Ἡ τελικὴ ἤττα τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ, που εἶχε γίνει ἤδη ἀναπόφευκτη ἀπὸ τὰ πρῶτα του φανερώματα, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδοῦμε κάπως καθαρῶτερα τί συνέβη μ' αὐτόν, καὶ νὰ μπορέσουμε νὰ τοῦ ἀποδόσουμε δικαιοσύνη: Ξεφορτώθηκε τὴ ρίμα καὶ τὸ μέτρο, που εἶχαν πιά πάψει ν' ἀσκοῦν μιὰν ὁποιαδήποτε γοητεία. Καὶ στράφηκε σὲ ὅ,τι πιὸ ἐσωτερικὸ, πιὸ καθαρά μουσικὸ. Ἀνακάλυψε τὴν εἰκόνα,— θέλω νὰ πῶ ἔδωσε στὴν εἰκόνα μιὰ θέση τόσο κυριαρχικὴ, ὥστε νὰ μᾶς προσφέρει τὴν αὐταπάτη μιᾶς ἀνακάλυψης. Κ' εἶταν αὐτὸ μιὰ καινούρια μέθη, χωρίς τὴν ὁποίαν ἡ ζωὴ τῆς ποίησης φαινόταν ἄδεια κι' ἀνύπαρκτη, γιατί ἕνας καινούριος ἐσωτερικὸς ρυθμὸς γενιόταν σὲ ἀντικατάσταση τοῦ ἐξωτερικοῦ που εἶχε καταργηθεῖ. Ἀλλὰ καὶ ἡ γοητεία τῆς εἰκόνας που διεκδικεῖ μιὰν ἀπαράδεκτη ἀποκλειστικότητα, εἶταν μοιραῖο νὰ ἐξαντληθεῖ πολὺ γρηγορότερα. Δὲν εἶχε δημιουργηθεῖ μ' αὐτὴν ἕνας καινούριος κόσμος, ἀλλὰ μόνον ἡ αὐταπάτη ἑνὸς κόσμου, προορισμένη νὰ διαλυθεῖ μπροστὰ στὶς καινούριες πραγματικότητες που τυραννικά διεκδικούσαν τὴ θέση τους. Τὸ οὐσιαστικὸ εἶναι — κι' ἐδῶ βρισκόμαστε στὴν καρδιὰ τοῦ προβλήματος — ὅτι ὁ ὑπερρεαλισμὸς, ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἄλλες Σχολές, δὲν ἐπέρασε χωρίς ν' ἀφήσει τὰ εὐεργετικά του ἴχνη πάνω στὸ αἰώνιο σῶμα τῆς ποίησης. Δὲν ἔφερε μόνο καινούριες εὐαισθησίες (που δὲ θὰ εἶταν πιά ἀρκετὸ) ἀλλὰ τροποποίησε τὴν ἴδια τὴ βασικὴ ἀντίληψή μας γιὰ τὴν ποίηση. Κατάργησε τὴ δυναστεία τοῦ ἔλλογου στοιχείου, κι' αὐτὸ εἶναι ἕνα εὐτύχημα, ὅσο εἶναι ἕνα εὐτύχημα που δὲν κατόρθωσε νὰ τὸ ἐξαφανίσει ὀλοκληρωτικά. Στὴν πρώτη περίπτωση παραμόνευε ἡ πιὸ κοινότοπη πεζολογία που ἔφθειρε τὴν ἴδια τὴν ἱερότητα τῆς ποίησης, στὴ δεύτερη ὁ παραλογισμὸς που ὀδηγοῦσε στὴν

καταστροφή. Σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τοῦ πειράματος, οἱ πιὸ μεθυσμένοι — ὅσοι εἶχαν ταλέντο, φυσικά — ἔγιναν οἱ πιὸ ἀνοιχτομάτες. Ἐχομε μερικοὺς νέους ποιητὲς — ὁ Σεφέρης κι' ὁ Ἐλύτης τοποθετοῦνται πάντοτε στὴν κορυφὴ — που μᾶς φέρνουν ἀπηχήσεις τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν ρευμάτων που κατευθύνονται πρὸς μιὰ ποίηση περισσότερο πυκνὴ κι' ἐρμητικὴ, ποίηση ἀποξενωμένη ἀπὸ τὸ μεγάλο κοινό, ἀλλὰ που ἀποτελεῖ τὴν καινούρια σοβαρὴ, μετασυρρεαλιστικὴ, πραγματικότητα.

* *

Δὲ θέλω τὰ ξεχάσω τὸν Κ. Γ. Καρυωτάκη, που γρήγορα ἐκτοπίσθηκε ἀπὸ τὸ νέο αὐτὸ ποιητικὸ πνεῦμα, ὅσο γρήγορα ὁ ἴδιος εἶχε κυριαρχήσει πάνω στὴν ψυχὴ τῆς γενιᾶς του, τῆς ἀμφιρέπουσας, τῆς μαρτυρικὰ αὐτοαναλυόμενης καὶ αὐτοτιμωρούμενης, γιὰ νὰ γίνει σύμβολο τῆς καὶ λάβαρο. Σπάνια ἕνας ποιητὴς μπόρεσε νὰ γίνει, σὲ τέτοιο ὕψηλό βαθμό, ὁ εὐαίσθητος καὶ συγκεντρωτικὸς δέκτης τῶν ἐσωτερικῶν ἀγωνιῶν καὶ τῶν ἠθικῶν καταθλίψεων μιᾶς νεότητος, που ὅσο διψοῦσε γιὰ δράση, τόσο πιὸ ἐπώδυνα παραδινέταν στ' ὄνειρο. Ἡ αὐτοκτονία του ἐπεβεβαίωσε τὸ ἀπαισιόδοξο ἔργο του καὶ σύγχρονα τὸ πλούτισε μ' ἕνα βάρος ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρὸς τὸ μικρὸ του ὄγκο.

Ὁ Καβάφης ἐξ ἄλλου εἶναι κάτι διαφορετικὸ, κ' ἡ σταθερότητα τῆς ἐπίδρασής του φανερῶνει πῶς ἀπευθυνόταν σὲ καταστάσεις τῆς ψυχῆς που δὲν ἐξαρτῶνταν ἀπὸ τὸ στενὰ καιρικὸ στοιχεῖο. Παρουσιάστηκε ὄχι μόνο σὰ μιὰ δύναμη ἀντίρροπη στὸν Παλαμικὸ χείμαρρο, ἀλλὰ καὶ σάν ἡ προσωπικώτερη ἔκφραση μιᾶς ἀλήθειας ποιητικῆς, που εἶχε τὴν τύχη νὰ βρεῖ ζωερὴ ἀπήχηση κι' ἐξω ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ μας σύνορα. Περίπτωσις ἐνδιαφέρουσα. Θὰ εἶταν λάθος νὰ ὑποτιμήσουμε τὴ γονιμότητα τῶν συγκινήσεων που προκάλεσε σ' ἕναν εὐρὺ κύκλο καλλιεργημένων πνευμάτων, ὥστε νὰ τὸν κατατάξουν μέσα στοὺς πιὸ ἀντιπροσωπευτικοὺς ποιητὲς τῆς ἐποχῆς μας. Ἀλλὰ ποιά εἶναι ἡ πρωτοτυπία του που ἀξιοποιεῖ τὴν ἐπικαιρότητά του καὶ δικαιολογεῖ τὸν βαρὺν αὐτόν τίτλο: Ἄν θυμηθοῦμε τὸν παραλληλισμὸ μερικῶν ποιημάτων του ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικά, μὲ κάποια παλιὰ κείμενα τοῦ Ἄντρέ Ζίντ, που διεξοδικὰ ἔκαμε σὲ μιὰ μελέτη του ὁ Ε. Παπανοῦτσος, θὰ βεβαιωθοῦμε, ἄλλη μιὰ φορά, γιὰ τοῦτο τοῦλάχιστον: ὅτι τίποτε τὸ οὐσιαστικὰ καινούριο δὲ μπορεῖ νὰ υπάρξει μέσα στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος. Στὸν Καβάφη—ὅπως καὶ τὸσους ἄλλους—εἶναι ἡ τόλμη που παίρνει τὴ μορφὴ πρωτοτυπίας, ἡ τόλμη γιὰ τὴν ἔκφραση βίωμάτων πολὺ προσωπικῶν, πολὺ δραματικῶν, που ἔχουν τὶς ρίζες τους σὲ ἀνωμαλίες ψυχικὲς καὶ δημιουργοῦν συγκρούσεις μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἄτομο. Ὁ Καβάφης λοι-

πόν, έφτιαξε μιὰ ποίηση μόνο για τους μυημένους; Ίσως. Πιστεύω, μιὰ ποίηση για τὰ κουρασμένα, για τὰ υπερκαλλιεργημένα πνεύματα, αλλά πιό πολύ μιὰ ποίηση για τους δμοιούς του.

* *

Υποστηρίζεται από πολλούς ότι ο εικοστός αιώνας είναι ένας αιώνας κριτικής, άφοῦ τὸ πνεῦμα, μὴ βρίσκοντας εὐκόλες διεξόδους μέσα σ' έναν κόσμο πὸ ἀλλάζει μορφή καὶ νόημα ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη, γυρεύει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του ἀπαντήσεις σὲ ρωτήματα πὸ δὲν ἔχουν ἀκόμη ὠριμάσει. Ἄλλὰ γιατί νὰ μὴν εἶναι ἐξίσου μιὰ ἔποχὴ τοῦ μυθιστορηματος; τῆς ποίησης; Σὲ κάθε μεγάλη στροφή τῆς ἱστορίας, τὸ πνεῦμα δείχνει τὴν οὐσιαστικὴ του ἀδυναμία νὰ ξεπεράσει τὸν πραγματικὸν κόσμο για νὰ φτάσει στὸν ἰδεατό, ὅπου μονάχα βρίσκεται σπιτί του. Τσαλακώνεται μέσα στὴν καθημερινότητα. Κατεβαίνει τὸ ἴδιο πρὸς αὐτὴν, δὲν ἔχει ἀρκετὴ ἀντοχὴ για νὰ τὴν ἀνεβάσει στὸ ἐπίπεδό του. Κάθε τέτοια ἔποχὴ εἶναι περίοδος δοκιμασίας για τὸ πνεῦμα.

Ἄν ἡ κριτικὴ εἶχε μιὰ κατάκτηση, εἶναι ἡ συντήρηση τῆς πίστες στὸν ἑαυτὸ τῆς. Καὶ ἡ ἐδραίωση, ἡ θεμελίωση αὐτῆς τῆς πίστες, μὲ τὴν καινούρια ὀδυνερὴ ἄσκηση. Σὲ μιὰ ἔποχὴ, πὸ χαρακτηρίζεται, σὲ τελευταίαν ἀνάλυση, ἀπὸ μιὰ κατάργηση ὀλων τῶν διαβαθμίσεων, ὅπου ἀρκοῦν οἱ ἔννοιες τοῦ κυρίου καὶ τοῦ δούλου, τοῦ νικητῆ καὶ τοῦ ἠττημένου, για τὴν ὀργάνωση τῆς ζωῆς, ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ, στίς πιό τίμιες, τίς πιό αὐθεντικὲς ἐκδηλώσεις τῆς, συνέλαβε τὸ νόημα τῆς ἀλήθειας ὀχι μὲ τὰ χονδροειδῆ μέσα πὸ εἶταν ἀρεστὰ στὸ μεγάλο κοινό, ἀλλὰ μὲ τὰ πιό ἐκλεπτυσμένα καὶ τὰ ἐπιμονώτερα δοκιμασμένα πάνω στὸ ἀμόνι τῶν ἀστάθμητων ἀξιών. Πάνω, δηλαδή, στ' ἀληθινὰ κριτήρια τοῦ πνεύματος. Ἔδειξε, σὲ κάθε περίσταση, πὸς ἀπεχθάνεται τόσο τὴ στάση ἑνὸς τυράννου ὀσο κι' ἑνὸς ὀπηρέτη. Ὁ ρόλος τῆς ὀπῆρξε καθαρὰ ἀποκαλυπτικός.

Στὴ σειρά τῶν στοχασμῶν αὐτῶν, τὸνομα τοῦ Φώτου Πολίτη, πὸ τυραννικὰ κυριάρχησε μιὰ περίοδο τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς, προβάλλει ὀχι σάν κατάφαση ἀλλὰ σάν ἄρνηση. Ἐξέπληξε ὀ ἰσχυρὸς αὐτὸς πνευματικὸς τύπος, μὲ τὴν ἑσωτερικὴ του ὀρμὴ, μὲ τὴν ἱερὴ ὀργὴ του, μὲ τ' ἀδυσώπητα μαστιγώματά του. Ἄναγνωρίστηκε σάν ἡγέτης. Ἄλλὰ δὲν ἐπῆρέασε. Δὲν ἄγγιξε χορδὲς τῆς ψυχῆς. Ὁπου ἡ δρῆση του ὀπῆρξε καταφατικὴ, ἐκεῖ δημιούργησε πραγματικά. Δὲν ξεχνῶμε εὐκόλα τὴ θητεία του στὸ Ἐθνικὸ Θέατρο. Ἄλλὰ σάν κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας παραγνώρισε τίς πραγματικότητες πὸ ἀποτελοῦσαν τὴν οὐσία τῆς. Σήμερα τιμῶμε περισσότερο, ὀτι αὐτὸς χτύπησε μὲ μεγαλείτερη μανία. Γιατί, ἀπλού-

στατα, ὀ Φῶτος Πολίτης δὲν ἐξέφρασε τὴν ἔποχὴ του. Καὶ δὲν τὴν ἐξέφρασε γιατί δὲν τὴν κατανόησε. Θέλησε νὰ τῆς ἀντιταχθεῖ, ὀχι προπορευόμενος, ἀλλὰ μὲ τὰ μάτια ἐκστατικά προσηλωμένα στὸ παρελθόν. Τὰ μεγάλα πρότυπα πὸ δυνάστευαν τὸ πνεῦμα του, τὸν ἔκαναν νὰ χάνει τὸ μέτρο τῆς γύρω ζωῆς· νὰ μὴ μπορεί νὰ συλλάβει τὸ ὀφος τῆς. Κ' εἶταν τόσο φλογερὸ τὸ ὀραμῆμα του, τόσο παθητικὴ ἡ προσκόλληση στὴν ἰδέα του, ὀστε νὰ μὴ γίνεῖ ἀμέσως ἀντιληπτό πόσο εἶταν ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα ξεπερασμένος.

Ἄλλωστε, καὶ σήμερα ἀκόμη, ἡ κριτικὴ στάση τοῦ Φώτου Πολίτη βρίσκει δικαίωση σὲ πολλῶν τὴν ἀντίληψη. Διατυπώνονται βαρεῖες κατηγορίες ἑναντίον τῆς σημερινῆς κριτικῆς, για τὴν εὐλυγισία τῆς, για τὴν ἐπιείκειά τῆς, για τίς πρόθυμες παραχωρήσεις τῆς ἀπέναντι σ' ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος, πὸ δὲν εἶχαν ἀκόμη νομιμοποιηθεῖ. Σ' αὐτὴν χρωστάει ὀ ἴδιος ὀ ὀπερρεαλισμὸς τὸ γρήγορο ἀνέβασμά του, ἀλλὰ σ' αὐτὴν—θὰ προσθέσουμε μεις—χρωστάει καὶ τὴν πτώση του. Ἡ κριτικὴ εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ ἐννοῆσει ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ὀτι οἱ ἀλυσσιδὲς τῆς παράδοσης εἶχαν καταντήσει πάρα πολύ βαρεῖες, πὸς ἡ νωχέλεια θὰ εἶταν πιὰ ἀσυγχώρητη σ' ἑναν αἰῶνα τρελλῆς ταχύτητας, ὅπου ὀ χρόνος λογαριάζονταν μέσα σὲ ὀρια δευτερολέπτων. Εἶχε μιὰ θαυμαστὴ ἐτοιμότητα εὐθύνης μπροστὰ στίς καινούριες πραγματικότητες, πὸ μιὰ τυχόν παραγνώρισή τους θὰ καταδίκαζε τὴν τέχνη νὰ κινεῖται μέσα σ' ἑνα νεκρὸ χῶρο. Ἄν μὲ τὴν στάση τῆς κατόρθωσε νὰ συλληφθοῦν τελικὰ οἱ πραγματικότητες αὐτὲς στὴν ἀληθινή τους οὐσία, τότε μπορούμε νὰ ποῦμε ὀτι ἡ κριτικὴ ἀνταποκρίθηκε ἐπαρκῶς στὸ ρόλο τῆς, ὀτι δὲν ἐπρόδωσε τὸν προορισμὸ τῆς.

Για τὴ λογοτεχνία μας εἰδικῶς, πρέπει νὰ ὀπογραμμιστεῖ τὸ γεγονὸς ὀτι μέσα στὰ χρόνια ἀκριβῶς τῆς εὐρωπαϊκῆς τῆς ἀνόδου μπόρεσε ν' ἀποκτήσει τοὺς πραγματικὸς κριτικὸς τῆς, πὸ μῆκαν στὰ σπλάχνα τῆς, ζυμώθηκαν μὲ τὸ αἷμα τῆς κι' ἔζησαν ὀλες τῆς τίς ἀγωνίες. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὀτι σήμερα, οἱ καλλίτεροι ποιητὲς μας, οἱ αὐθεντικώτεροι πεζογράφοι μας, εἶναι συγχρόνως καὶ δόκιμοι κριτικοί. Καὶ μέσα στὸ μικρὸν ἀριθμὸ, ἔξ ἄλλου, ὀλων ἐκείνων πὸ συστηματικὰ ἄσκησαν τὴν κριτικὴ, ἄλλος περισσότερο, ἄλλος λιγώτερο, ὀλοι τους ἔχουν δώσει δείγματα ἑνὸς ταλέντου πὸ μπορεί νὰ κινήθει μὲ πλήρη ἀνεση μέσα στὰ πιό διαφορετικὰ εἶδη τοῦ λόγου.

Μπορεῖ νὰ καυχηθεῖ, λοιπόν, ἡ κριτικὴ, για ὀτι ἀκριβῶς συνέβη νὰ τῆς κατηγορησούν. Γιατί αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴ ζωντανία τῆς. Δὲν πῆρε μιὰ ζυγαριὰ για νὰ ζυγίσει ὀτι δὲν ἔχει ὀλικὸ βάρος. Χρησιμοποίησε τὰ ἴδια τὰ μέσα τοῦ καλλιτεχνήματος, για νὰ φέρει τὸν ἀναγνώστη κοντὰ στὸ δημιουργό. Διέκρινε πόσο ἀπατηλὰ μπορεί νὰ εἶναι

τά αύστηρως λογικά σχήματα, για τη σύλληψη ενός κόσμου, που έκτείνεται πέρα απ' αυτά. Κατανόησε πώς δουλειά της εΐταν να συλλάβει την ποιότητα του μηνύματος, χωρίς δέσμευση και χωρίς προκατάληψη. Και καθήκον της να μην άρνηθει τον έαυτό της, να διατηρήσει την αυτοκυριαρχία της, τὸ ἴδιο μέσα στις άρνήσεις, ὅσο και μέσα στις καταφάσεις της. Ἐπίσθηκε ὅτι ἡ ἔφαρμογή μιᾶς ἀλύγιστης μεθόδου πάνω στο παρθένο σῶμα τῆς λογοτεχνίας, ὅσο κι' ἂν μπορούσε να καλυφθεῖ κάτω ἀπὸ τὴ γοητευτικὴ ἰδέα τῆς ἐπιστήμης καὶ ἀπρόσωπης ἔρευνας, ἀποτελεῖ μιὰ ἐπέμβαση πού δὲν διαφέρει ἀπὸ βίασμό. Ἡ κριτικὴ ἀπέναντι στὴ λογοτεχνία ἔγινε ἕνας ἔβραστής πού ἤξερε πιά πολὺ καλά τὴ δουλειά του.

Τὸ δράμα τοῦ πνεύματος, τὸ βαθύτερο καὶ πιὸ συγκλονιστικὸ, εἶναι ὅτι ξεπερασμένο ἀδιάκοπα ἀπὸ τὰ γεγονότα, συμβαίνει νὰ χάνει συχνὰ τὸ δρόμο του, στὴ βιασὺνη του νὰ συλλάβει τὸ νόημά τους πού τοῦ διαφεύγει. Χρειάσθηκε ἡ τρομερὴ περιπέτεια τοῦ δευτέρου πολέμου, γιὰ νὰ μπόρουμε νὰ ἰδοῦμε τίς συνέπειες τοῦ πρώτου κάτω ἀπὸ ἕνα καινούριο φῶς. Νὰ διακρίνουμε, λόγου χάρη, τί ὕπῆρχε ὁστό βάθος τῆς ἀσυλλόγιστης ἐκείνης πίστης γιὰ τὴν εἰρήνη πού κυρίευσε τίς ψυχές ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου πολέμου, τῆς ἐγκατάλειψης σὲ μιὰ μακαριότητα, γιὰ τὴν ὁποῖαν τόσες εὐθύνες ζητήθηκαν ὕστερα. Εἶταν ἡ ἴδια φθορά τῶν παλιῶν ἀξιῶν πού ἐπενεργούσε πάνω στίς ψυχές. Εἶταν τὸ ἴδιο ἠθικὸ κενό, πού στεροῦσε τίς ψυχές ἀπὸ τὴ στοιχειώδη διαίσθηση μπροστὰ σὲ πραγματικότητες πού μιλοῦσαν ἤδη ἀπὸ μόνες τους. Κι' ὁμως δὲν μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε ὅτι ἡ στιγμή αὐτὴ τῆς ἀδυναμίας εἶταν μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἐξαισιες στιγμές τοῦ πνεύματος,—ἴσως γιὰτί τόσο ἔντονα τὴν ἔλουζε τὸ φῶς τῆς αὐταπάτης. Τὸ ἀντιπολεμικὸ ρεῦμα ἐκφραζόταν τότε μετὰ τὴν ὠμὴ περιγραφή τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου, ἀπὸ ἀνθρώπους κυρίως πού τὰ εἶχαν ἀμεσα ζήσει, γιὰ νὰ ξυπνήσει μέσα τους ἑξαφνα τὸ συγγραφικὸ ἔνστικτο. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ φημισμένους συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, δὲ θὰ εἶχαν ἐμπνευσθεῖ οὔτε μιὰ λογοτεχνικὴ σελίδα, ἂν εἶχαν στερηθεῖ αὐτὸ τὸ βίωμα. Δὲ θὰ συγκαταλέξω μέσα σ' αὐτοὺς τὸν Μυριβήλη καὶ τὸν Βενέζη, πού τὰ πολεμικά τους βιβλία ἀπέτελεσαν ἕνα σταθμὸ στὴ λογοτεχνία μας. Δὲν ξέρω ὁμως ἂν χωρὶς τὸ βίωμα τοῦ πολέμου θὰ εἶχαν βρεῖ τόσο εὐκόλα τὸν προορισμὸ τους καὶ τὸ βάθος τους. Δὲν εἶταν τότε μόνον ὁ πόθος γιὰ τὴν εἰρήνη πού ἀναφτέρωνε τίς ψυχές ἀλλὰ καὶ ἡ βεβαιότητα πὼς ἡ εἰρήνη εἶχε κερδηθεῖ γιὰ πολλὰς γενιές. Καὶ κάτω ἀπὸ τὸ παραπλανητικὸ φῶς τῆς βεβαιότητος αὐτῆς οἱ περιγραφές τῶν σκληρῶν δοκιμα-

σιῶν τοῦ πολέμου προκαλοῦσαν στὸν ἀναγνώστη ἕνα περίεργο συναίσθημα εὐεξίας, σὰν τοῦ ναυαγισμένου πού ἔχει γλυτώσει καὶ κοιτάζει τὴ φουρτουνιασμένη θάλασσα ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια τῆς ἀκτῆς.

Ὅσο γιὰ τὸν δεῦτερο πόλεμο, ἄς μὴν ξεχνοῦμε πὼς ἀπέτελεσε γιὰ τὴν Ἑλλάδα μιὰ εἰδικὴ περίπτωση. Μᾶς ἔδωσε τὸ προνόμιο, πού τὸ στερήθηκαν μεγάλοι καὶ πανίσχυροι λαοὶ τῆς Εὐρώπης, νὰ αἰσθανόμαστε σὰ νικητές, νὰ συμπεριφερόμαστε ἀκόμη σὰ νικητές, ἀπέναντι σὲ κείνους πού τελικὰ μᾶς εἶχαν κατακτήσει. Γιατί δὲν εἶταν τὸ θάρρος κι' ἡ εὐψυχία ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς κ' ἡ ὕλικὴ δύναμη πού ἀνάγκασαν ἕνα λαὸ νὰ ὑποκύψει, χωρὶς ὁμως νὰ λυγίσουν τὴν ψυχὴ του. Εἶναι μερικὰ βιβλία πού μᾶς ἀποκάλυψαν τὴν πραγματικὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ πολέμου, πού μᾶς ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ συλλάβουμε τὸ ἀληθινὸ του νόημα. Ὁ Ἄγγελος Τερζάκης, ὁ Λουκῆς Ἀκρίτας, ὁ Γιάννης Μπεράτης, ὁ Στέλιος Ξεφλούδας, μᾶς πρόσφεραν βιώματα ζεστά, μᾶς ἔπεισαν πὼς ποτὲ ἄλλοτε ἕνας πόλεμος δὲν ἔγινε κάτω ἀπὸ συνθήκες τόσο δύσκολες καὶ ποτὲ ἄλλοτε ἕνας στρατὸς δὲ στάθηκε τόσο ἀδυσώπητος στὴν ἀπόφασή του νὰ νικήσει μετὰ κάθε τρόπο, ἀντιτάσσοντας μιὰ θέληση ἀκατάβλητη στίς μοιραῖες δυνάμεις τῆς φθορᾶς. Ἡ πιὸ ὕψηλὴ μορφή τοῦ ἠρωϊσμοῦ δὲν ἔχει καμμιά σχέση μετὰ τὸν ἀκριτο ἐνθουσιασμό, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ σὲ περιπτώσεις πού ἐκ πρώτης ὄψεως δὲ μοιάζουν διόλου ἠρωϊκές. Αὐτὸ εἶναι τὸ δίδαγμα τοῦ πολέμου τοῦ 40—41 πού βρῆκε τὴν ἑκφρασὴ του στὰ βιβλία τῶν συγγραφέων μας. Κατὰ τοῦτο ἀκριβῶς, βιβλία μοναδικὰ μέσα σὲ παγκόσμια κλίμακα. Ἡ εὐρωπαϊκὴ παραγωγή μᾶς ἔδωσε ἐντυπώσεις ἀπὸ στρατόπεδα συγκεντρώσεως, περίφημες κάποτε γιὰ τὴν ἐπιγραμματικὴ τους ὠμότητα, ἀλλὰ πού ἀνανέωσαν ἀπλῶς τὴ φρίκη, χωρὶς νὰ προσφέρουν τὴν ποθητὴ λύτρωση. Ἡ διάθεσή μας νὰ ξαναζήσουμε τὴν τραγωδία μέσα σὲ κείμενα πού τὴν ἀναπαρασταίνουν γυμνή, δὲν εἶναι πιά τέτοια, πού εἶταν ἀμέσως μετὰ τὸ Δεκαοχτώ. Ἡ ἀγωνία τώρα γιὰ τὸ πολὺ ἀβέβαιο αὐριο ἐπιδρᾶ ἀποσυνθετικῶτερα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πόλεμο πάνω σ' ἀνθρώπινα νεῦρα. Ἡ ἀναπόληση τῶν δεινῶν ἐξαντλεῖ, δὲν ἀνακουφίζει.

* *

Ἄλλὰ δὲν πρόκειται μόνον γιὰ τὴν εἰδικὴ αὐτὴ περίπτωση. Ἡ λογοτεχνία ὀλόκληρη, ἀντιμετωπίζει σήμερα μιὰ κρίση ἀπὸ τίς πιὸ δραματικὲς. Ποτὲ ἄλλοτε δὲ διαβάστηκε τόσο λίγο τὸ λογοτεχνικὸ βιβλίον, ποτὲ ἄλλοτε ἡ ἀδιαφορία τοῦ κοινοῦ δὲν προκάλεσε μεγαλύτερες ἀνησυχίες γιὰ τὴν ἴδια τὴν τύχη τοῦ πνεύματος. (Ἐδῶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεί μιὰ παρένθεση. Ἡ ἐπιτυχία πού σημείωσαν μερικὰ εἶδη, ὅπως τὸ ταξιδιωτικὸ βιβλίον λόγου χάρη, δὲν διαψεύδει ἀλλὰ ἐπι-

βεβαιώνει τον κανόνα. Ἡ ταξιδιωτική λογοτεχνία ὑποβοηθεῖ τὸ αἶσθημα τῆς φυγῆς, πέρα πολύ ἔντονο καὶ σχεδὸν τυραννικὸ στὴν ψυχὴ τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, καὶ συγχρόνως πληροφορεῖ, διδάσκει, χωρὶς νὰ γυρεύει ἀντάλλαγμα μόχθου. Καὶ στὴν πιὸ τέλεια μορφή της, ζητάει τὴ μικρότερη ἀντιπροσφορά. Ὁ Οὐράνης ἔκαμε ποίηση αὐτὴ τὴν ἀνάγκη τῆς φυγῆς σὲ καινούριους τόπους, ὁ Καζαντζάκης ἀνοίξε δρόμους καὶ σὲ καινούριους χώρους τῆς ψυχῆς). Θ' ἄπρεπε, λοιπόν, νὰ πιστέψουμε πὼς εἶναι τὸ ἴδιο τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς μας ἀντιπνευματικό; Κι' ἂν ἀποδεχτοῦμε ὡς πραγματικὴ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ σημερινὴ νεότης μισεῖ τὸ πνεῦμα, ὅτι ἀπεχθάνεται κάθε τι πού πηγάζει ἐκ τῶν ἑνδόν, μήπως θὰ βρισκόμαστε στὴν ἀνάγκη νὰ δηλολογήσουμε μιὰ ἥττα, γιὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἀπελπισία μας θὰ εἶταν χωρὶς προηγούμενο; Γιατί μοιραῖα θ' ἄπρεπε νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἡ λογοτεχνία εἶναι κάτι ξεπερασμένο στὸ σύνολό της, ἢ τοῦλάχιστον ὅτι βρίσκεται σὲ μιὰ καμπὴ κρίσιμη, ὅπου θ' ἀποφασιστεῖ ἂν θὰ πάψει πιά νὰ ὑπάρχει σὰ δύναμη, ἢ θὰ χρειασθεῖ νὰ διεκδικήσει τὰ δικαιώματά της μὲ καινούρια μέσα. Ἴσως, στὴν ἄκρη τούτη πού ζοῦμε, νὰ μὴν ἔχει φτάσει παρὰ μιὰ πολὺ μακρινὴ ἀπήχηση αὐτῆς τῆς κρισιμότητος. Ἴσως ἡ ματιὰ μας δὲν εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ ὠριμὴ γιὰ νὰ συλλάβει τὴν ἔκταση καὶ τὸ βάθος τῆς ἴδιας τῆς πείρας μας.

Μιὰ δίψα γιὰ ζωὴ καίει τὸ ἄτομο σ' ἐποχές πού ἡ ζωὴ ἢ ἴδια βρίσκεται σὲ κίνδυνο. Ὅχι ἡ ὄνειροπόληση ἀλλὰ ἡ δράση μπορεῖ μόνο νὰ γεμίσει τὴν ψυχὴ. Νὰ προσφέρει τὴν αἶσθησιν τῆς ὀλοκληρωμένης ζωῆς. Κ' ἡ λογοτεχνία θὰ βρισκόταν μετέωρη, ἂν δὲ ζητοῦσε νὰ προσαρμοσθεῖ στὶς νέες τοῦτες συνθήκες. Παραμερίστηκε κάθε τι πού ὡς τώρα εἶταν ἀπαραίτητο, πού εἶταν τὸ πᾶν, καὶ πού πιά ἀποδείχνονταν περιττό. Τὸ νέο Εὐρωπαϊκὸ μυθιστόρημα δὲν εἶναι παρὰ μιὰ νευρική μεταγραφὴ τῆς ζωῆς, ὅπως διαμορφώθηκε μετὰ τὴ φοβερὴ πείρα τῶν πολέμων. Προσπαθεῖ νὰ μᾶς δώσει τὴν οὐσία της πού τὴ συνιστοῦν ὄχι τὰ ἀτομικὰ πάθη ἀλλὰ τὰ συλλογικά. Τὸ ἄτομο χάνεται μέσα στὴ μάζα. Τὸ νέο μυθιστόρημα, μᾶς συγκλονίζει ἀληθινά. Ἀναστατώνει τὸ μυαλό, μαστιγώνει τὰ νεῦρα. Ἀλλὰ δὲ μᾶς λυτρώνει, ὅπως δὲ μᾶς λυτρώνει ἡ ἴδια ἡ δράση. Μᾶς καταπονεῖ μόνο, γιὰ νὰ ξεχνοῦμε. Ἀναστέλλει τὸν πόνο, δὲν τὸν θεραπεύει.

Καὶ μέσα στοὺς πιὸ ἀύθεντικούς μυθιστοριογράφους τῆς τελευταίας ὥρας—ὅπως ὁ Μαλρώ, ὁ Γκράχαμ Γκρήν, ὁ Καμύ, ὁ Σάρτρ, μερικοὶ Ἀμερικανοὶ—δὲ θὰ μπορούσαμε ν' ἀναγνωρίσουμε τὰ ἰσχυρὰ ἐκεῖνα πνεύματα πού ἔχουν τὴ δύναμη νὰ μετατρέ-

πουν τὶς γύρω τους ζέουσες πραγματικότητες σὲ αἰώνιες δημιουργίες. Πιστεύουμε ὁμως ὅτι ἐκφράζουν οὐσιαστικὲς στιγμὲς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μὲ μιὰ πειθὼ πού μᾶς ἀνατρέπει κάθε ἀντίρρηση. Πὼς χωρὶς αὐτοὺς θὰ κινδυνεύαμε ν' ἀπομείνουμε τυφλοὶ. Τοὺς χρειαζόμαστε, γιατί φωτίζουν τὴ συνείδησή μας. Ἡ νέα Εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία εἶναι μιὰ λογοτεχνία προβλημάτων. Ἐκφράζει τὴν ἀγωνία μιᾶς ἀνθρωπότητας πού ἔχασε πιά τὴν ἐλπίδα νὰ ξαναβρεῖ τὴ χαμένη ψυχὴ της.

Ὡστόσο, ἓνα εἶναι βέβαιο, καὶ τίποτε δὲ μπορεῖ νὰ ἐξαφανίσει αὐτὴ μὲ τὴ βεβαιότητα: Ἡ λογοτεχνία στηρίχθηκε πάντοτε στὸν ἄνθρωπο, ἀντλήσε πάντοτε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο (ἢ λέξη παρμένη στὴν πλατιὰ ἠθική, στὴν πιὸ πνευματικὴ τῆς ἔννοια). Ἡ κρίση τοῦ Οὐμανισμοῦ ἔφερε τὸ τσάκισμα τῆς ψυχῆς μὲ ὄλα τὰ ἐπακόλουθά του. Ὑπῆρξε, συνεπῶς, καὶ μιὰ κρίση τῆς λογοτεχνίας. Ἄν ὁ ἄνθρωπος σωθεῖ τελικά, τότε καὶ ἡ κρίση τῆς λογοτεχνίας θ' ἀποδειχτεῖ παροδική.

* *

Τὸ συμπέρασμα πού θὰ ἤθελα νὰ βγεῖ ἀπὸ τοὺς σύντομους αὐτοὺς στοχασμοὺς πᾶνω σ' ἓνα θέμα τόσο πλατὺ, εἶναι τοῦτο κυρίως: Πὼς ἡ λογοτεχνία μας τοῦ μισοῦ αὐτοῦ αἰῶνα ὅ,τι καλλίτερο μπόρεσε νὰ παρουσιάσει τὸ χρωστάει στὴν ἀδιάκοπα ἀξαναπόνητη τάση της νὰ πάψει νὰ εἶναι μιὰ λογοτεχνία ἐπαρχιακή. Ὅτι ἂν ἐπιθυμοῦμε πραγματικὰ νὰ συνεχίσει τὴν ἀνοδὸ της, θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀποδεσμεύσουμε ἀπὸ μερικὰ «καθήκοντα» πού ἡ σημασία τους παραμένει στενὰ οἰκογενειακή. Νὰ δώσουμε διέξοδο στὸ ἴδιο τὸ ἔθνικό μας αἶσθημα, πού θὰ τὸ χρησιμοποιήσουμε ὡς θεμέλιο καὶ ὄχι ὡς ἀπλὴ πρόσοψη. Θὰ πρέπει νὰ πάψουμε νὰ ξεγελοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας ἐν ὀνόματι ἀξιῶν τὶς ὁποῖες οὐσιαστικὰ στενεύουμε καὶ μειώνουμε, τὴ στιγμὴ πού νομίζουμε ὅτι καλλίτερα τὶς ἐξυπηρετοῦμε. Ἄν θέλομε ν' ἀποκτήσουμε μιὰ λογοτεχνία πού νὰ μπόρεσει κάποτε νὰ σταθεῖ κοντὰ στὶς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς, θὰ πρέπει νὰ μὴν κλείσουμε πόρτες καὶ παράθυρα σ' αὐτὸν τὸ σφοδρὸν ἄνεμο πού πνέει ἀπὸ τὴ Δύση, ἀλλὰ νὰ τὸν ἀφίσουμε νὰ περάσει. Καμιὰ φυγὴ δὲ θὰ μᾶς σώσει, γιατί ὁ προαιώνιος νόμος εἶναι ὁ πνευματικὰ ἀσθενέστερος νὰ ὑποκύπτει στὸν πιὸ ἰσχυρό. Καὶ νὰ περιμένει—ἂν ἔχει δυνατὲς ρίζες. Μέσα στὸν ἀδιάλειπτον ἀγῶνα θ' ἀνδρωθεῖ, θ' ἀποκτήσει βάθος—δύναμη, μ' ἄλλα λόγια. Γιὰ νὰ βρεθεῖ κάποτε ἀντιμέτωπος στὸ δυνατότερό του. Δὲν εἴμαστε, ἄραγε, ἀκόμη ὠριμοὶ γιὰ τὴν ἀπλὴ τούτη ἀλήθεια;

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΙΝΗΣ